

שז"ת בהלכה לשולחן שבת

מאת הרב משה חיים חנונו שליט"א

גיליון מס' 88

המשך דיני ארבע תעניות וי"ז בתמוז

צום יום י"ז תמוז נקרא 'צום הרביעי' לפי שחודש תמוז הוא החודש הרביעי למניין החודשים מחודש ניסן. חכמים קבעו להתענות ביום זה מפני חמישה דברים קשים שאירעו בו במשך הדורות¹: נשתברו הלוחות, בטל התמיד, הובקעה העיר בתקופת חורבן הבית השני, שרף אפוסטמוס את התורה, והעמיד צלם בהיכל².

ומכיוון שחזרו ונשנו ביום זה צרות רבות על עם ישראל, קבעו חכמים את יום זה ליום של חשבון נפש ותשובה, והתענית היא הכנה לתשובה לפי שהיא מכניעה את גשמיות הגוף העכור. וחייב כל אדם ביום זה לערוך לעשות חשבון נפש ולפשפש במעשיו, ויהיה מצר ונאנח על צרות ישראל ועל גלות השכינה, כי אין התענית עיקר אלא התשובה התפילה והצדקה, כמו שכתוב באנשי נינוה "וירא ה' את מעשיהם" ואמרו חז"ל "את שקם ותעניתם לא נאמר אלא את מעשיהם"³. ונזכר בקרוב לקיום הנבואה של זכריה "כֹּה אָמַר ה' צְבָאוֹת: צוֹם הָרְבִיעִי וְצוֹם הַחֲמִישִׁי וְצוֹם הַשְּׁבִיעִי וְצוֹם הָעֲשִׂירִי יִהְיֶה לְבֵית יְהוָה לְשָׁשׂוֹן וּלְשִׂמְחָה וּלְמִצְדִּים טוֹבִים וְהָאֲמֹת וְהַשְּׁלוֹם אָהָבוּ"⁴.

למנוע מהקטנים ממאכלם הרגיל להם בכל יום, מלבד ממתקים ושאר מיני עינוגים שראוי למנוע מהם כדי שישתפו עם הציבור באבלם⁵.

יש קהילות שנהגו להרגיל את הקטן קודם שיכנס לעול מצוות להתענות בשלוש תעניות הסמוכות לגיל מצוות, אולם אין למנהג זה מקור בפוסקים, ואין צריך לחוש לו⁶.

בן י"ג שלא הביא ב' שערות, יש שכתבו שפטור מ'ג' תעניות דרבנן⁷, אולם המנהג להורות להם להתענות, ובנער חלוש אפשר להקל⁸.

האם מותר לפתוח מסעדה או דוכן לממכר מזון מהיר ביום צום באופן שיתכן שיאכלו בה אנשים החייבים בתענית?

בעלי מסעדות, חנויות פלאפל, פיצה ושאר דוכני ממכר מזון מהיר (שדרך הקונים שם לאכול מיד ולא לאחר זמן) - ראוי ונכון שימנעו מלפתוח חנויות אלו בימי התענית, כדי לא להכשיל את הציבור.

ויש ללמד זכות על אותם שפותחים ביום הצום, מאחר ומעיקר הדין אין בזה איסור משום "לפני עוור", שהרי אם הוא לא יפתח יאכלו הקונים במקום אחר, ופעמים ששאר המקומות הפתוחים אינם כשרים כדבעי, כמו כן, יתכן שהקונה הוא חולה הפטור מן התענית, או שקונה לצורך חולה או כדי

יכול לאכול אכילת קבע לחם או עוגה?

אסור להתחיל לאכול אכילת קבע מחצי שעה קודם עלות השחר⁹, משום שאז הוא זמן חיוב קריאת שמע¹⁰. אכילת קבע - אכילת פת או מיני מאפה מעל 50 גרם. מכל מקום, פירות ירקות ושאר מיני קטניות וכן שתיה יכול לאכול ולשתות ללא הגבלה עד עלות השחר¹¹.

האם מותר לצחצה שיניים או לשטוף את הפה ביום התענית?

הקם בבוקר ורוצה לשטוף פיו כדי שלא יהיה לו ריח רע מהפה, כאשר יש צורך ומשום כבוד הבריות התירו לו לשטוף את פיו במעט מים באופן ששטוף את פיו בפחות משיעור רביעית בכל פעם, ויזהר שלא לבלוע מים בעת השטיפה. במקום צער גדול התירו לצחצה את השיניים גם עם משחה¹².

האם יש עניין לחנך את הקטנים לצום תענית שעות?

אין חיוב לחנך קטנים להתענות גם לא בתענית שעות, ורשאים הקטנים לאכול ולשתות כדרכם בשאר הימים¹³, ויש שהחמירו בקטנים שיש להם דעת ומבינים עניין אבלות שישתתפו עם הציבור ויאכלו רק מזון מצומצם כדי קיום הגוף¹⁴. אולם כתבו הפוסקים שבזמננו לא נהגו כן, ואין

מי שהתעורר קודם עלות השחר של יום הצום, האם רשאי לאכול ולשתות אחר שכבר ישן שנת קבע?

הישן על מטתו שנת קבע בליל התענית, וקם משנתו קודם עלות השחר, אסור לו לאכול או לשתות, ודינו כמי שקיבל עליו את הצום, שהרי ע"י השינה הפסיק והסיח דעתו מאכילה ושתיה. אך אם התנה קודם שהלך לישון שבדעתו לקום קודם עלות השחר ולאכול או לשתות - אזי מותר לו לאכול ולשתות עד עלות השחר⁵.

אך לדעת המקובלים ועל פי הזוהר הקדוש, מי שישן שינת קבע אינו רשאי לטעום מאומה מחצות הלילה ואילך, גם התנה קודם שישן, ונכון ליזהר בזה לכתחילה¹⁶. ולמעשה, מי שזקוק לאכילה ושתיה מחמת חולשה או רעב יש להקל לו לאכול אם יתנה קודם שישן שדעתו לאכול ולשתות כשיקום קודם עלות השחר⁷.

לגבי שתיה: יש שכתבו שגם בשביל שתיה בלבד צריך להתנות, ויש מקילים בשתיה כיון שדעת כל אדם לשתיה אחר השינה והרי הוא כאילו התנה, ולכתחילה ראוי להחמיר ולהתנות גם בשביל שתיה בלבד⁸.

מי שעשה תנאי כנ"ל קודם שנכנס לישון, והתעורר חצי שעה קודם עלות השחר האם

1 כמבואר בגמרא תענית דף כו.
2 ונחלקו בתלמוד ירושלמי תענית פ"ד ה"ה אם הוא צלם שהעמיד מנשה בהיכל בימי בית ראשון, וכ"פ רש"י תענית שם וביומא ט ע"ב, ויש אומרים שאפוסטמוס העמיד את הצלם בהיכל.
3 משנ"ב סימן תקמט סק"א.
4 זכריה פרק ח פסוק יט.
5 שו"ע סימן תקסד סעיף א'.
6 משנ"ב סימן פט ס"ק כז, ועוד אחרונים.
7 אור לציון ח"ב פ"ז תשובה ח', פסקי תשובות סימן תקסד הלכה א'.
8 השו"ע בסימן תקסד סעיף א' כתב להחמיר והרמ"א פסק להקל, והמשנ"ב סק"ו כתב בשם האחרונים שלכתחילה ראוי להחמיר ולהתנות אף לשתיה כדעת השו"ע, אכן אם רגיל לשתות אחר השינה יש להקל. עיין ילקו"י סימן תקנ עמוד לו, מא.
9 משנ"ב סימן פט ס"ק כז, ועוד בשעה"צ סימן רפו סק"ו.
10 ואם התחיל קודם חצי שעה יכול להמשיך באכילתו עד עלות השחר, כמבואר בשו"ע סימן רלה לעניין תפילת ערבית.
11 הר"ח קניבסקי אישי ישראל תשובה פו בסוף הספר, ובילקוט יוסף סימן תקנ הלכה ב' כתב להקל בתבשילי מזונות, כמו אטריות או דיסות. ויש שכתבו להקל בזה שיאכל כדי סיפוקו

לאכול אחר צאת הצום. ומכל מקום, ראוי שישימו שלט גדול במקום הניכר לעין שיהיה כתוב בו שהיום יום צום על פי ההלכה בכל תפוצות ישראל¹⁹.

האם מותר להתרחץ ביום התענית? והאם יש עניין לנהוג חומרא בשאר העיניים כמו בתשעה באב?

בשאר צומות חוץ מתשעה באב ויום הכיפורים מותרים ברחיצה, סיכה ונעילת הסנדל²⁰, ולא החמירו בתעניות אלו בשאר העיניים לפי שאין רוב הציבור יכולים לעמוד בזה. ויש שכתבו שבעל נפש יחמיר לעצמו בשאר העיניים הללו, מלבד נעילת הסנדל שאין צורך להחמיר. וכן אם חל עשרה בטבת בערב שבת מותר לרחוץ מפני כבוד השבת²¹, ויש חולקים וסוברים שאין להחמיר בזה אף לבעל נפש²².

מי שעובד בעבודת כפיים מייגעת ומוכרח לשתות כדי שלא להיכנס לסכנה של איבוד נוזלים, האם מותר לו לעבוד ביום צום?

מי שעובד בעבודת כפיים מייגעת ויודע שאם יעבוד ביום התענית יוכרח לשתות בכדי שלא להיכנס למצב סכנה של איבוד נוזלים, ובפרט בימי הקיץ בחום היום, ראוי ונכון שימנע מלעבוד ביום התענית כדי שיוכל להתענות ולהשתתף עם הציבור באבלם. מכל מקום אם הוא עובד בעבודה חיונית או שאין באפשרותו לקחת יום חופש - רשאי לעבוד, וכשיגיע למצב של חולשה או חולי באופן שפוטר מהתענית - יהיה רשאי לאכול ולשתות כדי שלא יסתכן²³, ויש שכתבו שראוי שישתה לכתחילה בשיעורים שבכך לא יגיע למצב שיצטרך לשתות כרגיל ולהפסיד את התענית²⁴.

האם יש להימנע מטיפול רפואי בערב התענית, שמחמתו לא יוכל לצום?

יש אומרים שמותר לעשות טיפול רפואי כגון ניתוח וכדומה בערב התענית, אף שמחמתו כן לא יוכל להתענות למחרת, מאחר שאינו מתכוון לזה. אך אם אין הטיפול דחוף ואין צער בעיכוב הטיפול, נכון יותר לדחות את הטיפול לאחר התענית²⁵.

האם אונן חייב בתענית ציבור?

אונן חייב לצום בתעניות ציבור, כיון שהוא

בשב ואל תעשה²⁶. אך אם על ידי שיתענה ייחלש ולא יוכל לטפל בקבורת המת, פטור מלהתענות²⁷. כיום שמוסרים את המת לטיפול צוות החברה קדישא צריך האונן להתענות בכל מצב²⁸.

נטל פרי בידו ביום צום ושכח ובירך עליו, האם יטעום מעט מהפרי כדי שלא תהיה ברכתו לבטלה או יאמר "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד"?

נחלקו האחרונים באדם שטעה ובירך על דבר מאכל ביום התענית, יש שכתבו שיאמר ברוך שם וגו' ולא יעבור על איסור דרבנן של אכילה ביום התענית²⁹, ויש חולקים וסוברים שכיון שאיסור ברכה לבטלה לדעת רוב הפוסקים הוא מן התורה, אזי עדיף שיטעם מעט מהמאכל (פחות מכשיעור) שאין זה מבטל ממנו שם תענית, מאשר יעבור על איסור תורה של ברכה לבטלה³⁰.

מי שאכל או שתה בטעות ביום התענית האם יש עניין שימשיך בתעניתו עד סוף היום?

אדם ששכח ואכל בתענית אפילו אם אכל הרבה³¹, יש לו להמשיך ולהתענות עד סוף היום³², ויכול לומר עננו בתפילתנו³³, ואינו צריך להשלים יום אחר³⁴.

מי שאינו מתענה האם רשאי לעלות חזן? ומה הדין אם אין בציבור עשרה שמתענים האם אומרים "עננו" בתפילה?

אדם שאינו מתענה מכל סיבה שהיא, לא יעבור לפני התיבה, כיון שאינו יכול לומר ברכת "עננו" בחזרת הש"ץ³⁵, ואם אין שליח ציבור אחר רשאי לעלות כדי שלא יתבטלו מעניית קדיש וקדושה, אך לא יאמר "עננו" כברכה בפני עצמה אלא אומרה ב"שומע תפילה". כמו כן, במקום שאין עשרה שמתענים אומר השליח ציבור "עננו" בברכת "שומע תפילה" בלבד³⁶.

האם נושאים הכוהנים כפיהם במנחה של התענית, ומה הדין אם מתפללים מנחה מוקדמת?

בכל ימות השנה אין הכהנים נושאים את כפיהם בתפילת המנחה, מחשש שמא הכהנים שתו יין בסעודה שקודם המנחה וישארו את כפיהם כשהם שתויים ויעברו באיסור. אולם

בתעניות שהיו מתפללים בהן תפילת 'נעילה', כמו ביום הכיפורים ובתעניות על הגשמים, מברכים ברכת כהנים בתפילת נעילה, שהואיל והם בתענית - אין חשש שכרות. אך במנחה של אותן התעניות לא נשאו כפיים, שמא ילמדו מזה טעות שנושאים כפיים גם במנחה שבימות החול³⁷.

בתעניות ציבור שאין מתפללים בהן נעילה, אם מתפללים מנחה בזמן שעת נעילה (כמו שיתבאר) - הכהנים נושאים כפיהם במנחה³⁸. אך אם מתפללים מנחה מוקדם יותר, כיוון שתפילת מנחה אינה בזמן המיוחד לתפילת 'נעילה', לא ישאו את כפיהם, ולדעת הספרדים גם אין לומר במקום "אלוקינו ואלוקי אבותינו...", אולם מנהג האשכנזים לומר במנחה מוקדמת "אלוקינו ואלוקי אבותינו"³⁹.

לפיכך, נכון לקבוע את תפילת המנחה של התענית בזמן שבו יוכלו לזכות במצוות ברכת כהנים, שהוא בחצי השעה הסמוכה לשקיעת החמה, שזה הזמן המוכרח לתפילת נעילה ולא קודם לכן. ויש מקילים גם מפלג המנחה⁴⁰. ויש אומרים שגם במנחה גדולה יכולים לשאת כפיים, שהרי אין חשש שכרות. מכל מקום אין זה דעת רוב הפוסקים⁴¹.

האם כהן שלא מתענה יכול לעלות לישא כפיו עם שאר הכהנים שמתענים? ומה הדין אם אין ששה שמתענים בקהל האם נושאים כפיים במנחה?

כהן שאינו מתענה לא יעלה לדוכן יחד עם שאר הכהנים, וצריך הוא לצאת מבית הכנסת בעת נשיאת הכפיים כדי שלא יחשדו אותו ככהן פסול. גם אם אין שם כהן אחר מלבדו, לא יעלה⁴². ויש אומרים שיעלה⁴³.

אם אין בבית הכנסת ששה מתענים, אין אומרים נשיאת כפים במנחה, גם אם יש שם כהן - לא יעלה לדוכן⁴⁴.

בסיום התענית אם חייב להתפלל ערבית קודם שבירת הצום?

כשהגיע זמן סיום הצום מותר לאכול ולשתות אף שעדיין לא התפלל ערבית, אך אם אוכל יותר מכביצה פת או מזונות צריך להעמיד שומר, כדי שלא ישכח מלהתפלל ערבית⁴⁵.

33 משנ"ב שם סק"ג, ושונה דינו מחולה שכלל לא מתענה שלא אומר עננו, כיון שמחויב להמשיך בתענית.

34 אם לא שכוונתו לכפרה על מה שאכל ביום התענית שיש להורות בשוגג להתענות יום אחד, ובחלוש יפדה בצדקה. משנ"ב סק"ח. כה"ח סימן תקמט סק"ק, מטה אפרים סימן תרב סכ"ג, ויש שכתבו שיתענה בה"ב, מהרי"ל הובא במג"א סק"ד, ויש שחילקו בין אם שכח לגמרי מהתענית, ויש שחילקו בין שוגג להזיד ואכל, פסקי תשובות סימן תקסח ה"ג.

35 שו"ע סימן תקסו סעיף ה'. וכן יעשה גם ש"ץ שמוכרח לעלות חזן בשחרית ואינו יודע אם יוכל להמשיך בתענית מחמת חולשתו, ילקו"י עמוד קמח.

36 שו"ע שם סעיף ג'.

37 גמרא תענית כו, ב.

38 שו"ע סימן קטס סעיף א.

39 שבת הלוי חלק ח סימן כג אות ד. הליכות שלמה תפילה פרק י דבר הלכה אות כא. הגרי"מ טיקוצ'נסקי לוח אר"י צום גדליה.

40 שו"ת אור לציון (ח"ב פרק ח תשובה יב).

41 לחזו"א (או"ח כ) גם במנחה גדולה יכולים לשאת כפיים, שהרי אין חשש שכרות. אולם לדעת רוב הפוסקים, רק כאשר מתפללים מנחה בזמן הראוי לנעילה, שהוא סמוך לשקיעה, נושאים כפיים. כ"כ ברב פעלים או"ח ה, כה"ח קטס, ז, לוח א"י לגרימ"ט, פס"ת קטס, א.

42 כה"ח סימן קטס, ה.

43 לוח א"י, הליכות שלמה תפילה י, ג. לשיטתם אפילו אם אין שם שני כהנים בלעדיו, יעלה.

44 ע' פס"ת סימן קטס, ב.

45 פסקי תשובות סימן תקסב סוף ה"א.

19 ילקוט יוסף עמוד עא, ובפסקי תשובות סימן תקמט ה"א החמיר בזה יותר.

20 שו"ע סימן תקנ סעיף ב'.

21 משנ"ב שם סק"ו וכן כתבו בה"ח והשל"ה ועוד, ובשעה"צ סק"ח כתב להקל בצונן, ובשעה"צ סק"ט הביא בשם השל"ה להחמיר אף בליל התענית, ויש שכתבו להחמיר גם לגבי תספורת בג' תעניות עיין ילקו"י עמוד לט, ולמנהג אשכנז נהגו להחמיר בתספורת בכל שלושת השבועות שתחילתן י"ז בתמוז.

22 פתחי תשובה סימן תקמט, חזו"ע עמוד כא ובהערה שם.

23 אגרות משה ח"ד סימן קעד, פסקי תשובות סימן תקנ ה"ג.

24 ילקוט יוסף עמוד נו-נז.

25 ילקוט יוסף עמוד נד.

26 שעה"צ סימן תרמ ס"ק מה, וחלוק דין זה מנטיילת ידיים ואכילה קודם הבדלה, ששם האיסור אכילה נובע מכח שמוטל עליו מעשה מצווה.

27 נטעי גבריאל עמוד קפה.

28 ילקוט יוסף עמוד מה.

29 מהרש"ם בדעת תורה, שערי תשובה סק"א, כה"ח סימן תקסח סק"ט, אור לציון ח"ג פל"א אות ה', ברכה ה' ח"ב עמוד פה.

30 ברכ"י סימן תקסח סק"א, יב"א ח"ב חיו"ד סימן ה' סק"ו, ילקו"י עמוד קכו, ויש שכתבו שיתענו ויפלוט תשובות והנהגות ח"א סימן שכט, נזר החיים עמוד רי בשם הגר"ח קניבסקי.

31 גם אם אכל במזיד. משנ"ב סימן תקסח סק"א.

32 שו"ע סימן תקסח סעיף א', ובשו"ת ארץ צבי ח"א סימן עט ביאר שמלבד שיש מצווה להתענות, יש גם איסור אכילה לסגף את גופו, ואיסור זה נוהג בכל כזית שמוסיף לאכול.